

ПОНЯТТЯ «ЗЛОЧИН» ТА «ПОКАРАННЯ» У ДАВНЬОГРЕЦЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Мельничук Н.Ю.

к.і.н.

доцент кафедри філософії та політології
Львівського державного університету
внутрішніх справ

У статті розглядаються особливості бачення античними філософами природного закону, аналізується специфіка трактування «злочину» та «покарання» в контексті проблематики еволюції вказаних категорій.

Ключові слова: злочин, покарання, категорія, Геракліт, Піфагор, Платон, Арістотель.

The article dwells upon the peculiarities of ancient vision of natural law and the specifics of his interpretation of the "crime" and the "punishment" connecting with the problems which result from the evolution of these categories.

Key words: crime, punishment, category, Geraklit, Pifagor, Platon, Aristotel.

Постановка проблеми. Відповідно до запитів сьогодення, «злочин» та «покарання» насамперед потребують розгляду в параметрах вирішення проблем застосування Кримінального кодексу України та перспектив його удосконалення. Однак, незважаючи на те, що потреба швидкого реагування на кризові ситуації, які виникають на тлі сучасних кримінологічних проблем, висуває вимогу підходу до «злочину» та «покарання» передусім як до актуальних категорій кримінального права, це не означає, що варто керуватися стратегією поспішності, яка, стаючи прикметою сучасного темпу життя, нерідко призводить до хибних кроків. Ознакою саме такої поспішності було б ігнорування того, що категорії злочин та покарання здатні функціонувати у полінауковому просторі – себто у площині не лише юридичних, а й філософських наук. Ця обставина спонукає до постановки проблеми міждисциплінарної кореляції категорій злочин та покарання. Розв'язання цієї проблеми пов'язане з важливим науковим завданням, націленим на знівелювання комунікативних розривів між юристами і тими науковцями неюридичних спеціальностей, котрі так чи інакше звертаються до проблематики

злочину і покарання. У свою чергу, усунення комунікативних розривів має важливе практичне значення, оскільки в умовах посилення інтегративних тенденцій і процесів у пізнанні та практиці дисциплінарна ізольованість перешкоджає об'єднанню наукових потужностей в єдиний комплекс, скерований на осмислення системних задач, які неможливо розв'язати у ситуації дисциплінарної ізольованості, зокрема пов'язаних з криміналізацією та декриміналізацією, юридичним прогнозуванням, застосуванням та перспективами удосконалення Кримінального кодексу України тощо.

Однак, виявлення такої площини є неможливим без осмислення еволюції понять злочин та покарання. У цьому контексті особливої ваги набуває дослідження специфіки трактування «злочину» та «покарання» мислителями окремих історико-культурологічних періодів, в тому числі й Античності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Праці античних філософів безупинно знаходились у полі зору дослідників. До осмислення античної філософії долучались Н. Марков, П. Юркевич, Д. Чижевський, В. Асмус, О. Маковельський, О. Лосєв, Я. Леговіч, Е. Михайлова, О. Чанишев, О. Доброхотов, І. Рожанський, Ф. Кессіді, А. Тахо-Годі, В. Кондзьолка, Н. Мотрошилова та ін. Правничий сегмент античної філософії досліджували як філософи, так і юристи (М. М. Гернет, А. А. Піонтковський, В. С. Нерсисянц, С.С. Сливка, П. М. Рабинович, С. П. Рабинович та ін.). Однак, попри концептуальне осмислення матеріалу, не відбулось такого декодування інформації яке б сприяло проникненню в «тіло» категорій злочин та покарання як таких, що здатні функціонувати у полінауковому просторі.

Постановка завдання. У пропонованій статті маємо на меті виявити у давньогрецьких джерелах ті сегменти, що здатні прислужитися розкриттю змістовного наповнення категорій злочин та покарання. Для цього необхідно виявити розстановку логічних акцентів при трактуванні цих понять філософами доелліністичного періоду. Насамперед звернемося до натурфілософів, а далі – до філософських джерел досократівського етапу та класичного періоду розвитку античної філософії.

Виклад основного матеріалу. Апелюючи до натурфілософських джерел, оминемо філософію Анаксимандра, оскільки цій темі присвячено одну з опублікованих автором даної статті праць [1]. Відтак, відразу ж звернемося до Геракліта, апелюючи до його фрази: «Сонце не перейде своєї міри, інакше б його спостигли Ерінії, помічниці Правди» (у перекладі з давньогрецької М.О.Динника) [2, с. 50], чи (у перекладі з давньогрецької Памфіла Юркевича) «Сонце ніколи не переступає призначеної йому межі, позаяк Ерінії, служниці Правди, знайшли б його десь в іншому місці» [3, с. 91].

Попри те, що філософія Геракліта знайшла досить широке висвітлення у науковій літературі, вище цитований уривок не привертав до себе належної

уваги. Стосовно його тлумачення можна лише зауважити, що, з одного боку, він інтерпретувався безвідносно до правничої проблематики, з іншого – в контексті співвіднесення законів космосу та правничих норм, які існують у людському суспільстві. Скажімо, Н. В. Мотрошилова обмежується у своєму трактуванні акцентуванням на тому, що Сонце, навіть будучи «привілейованим», не сміє порушити природний порядок Всесвіту [4, с. 128]. Натомість, В. І. Бакіна, вважає, що фрагмент вказує на «підпорядкування космосу правничим нормам, які існують у людському суспільстві» [5].

Тоді як тлумачення Н.В. Мотрошилової слугує для нас відправним пунктом, котрий спонукає до прочитання метафори Геракліта як такої, що тамує у собі натяк на невідворотність покарання незалежно від статусності провинника, то твердження В.І. Бакіної викликає заперечення, яке аргументуємо, по-перше, опираючись на міркування Геракліта стосовно Божественного закону (чи пак закону космосу) як джерела усіх інших законів [2, с. 51] (що означає підпорядкування правничих законів закону космосу, а не навпаки); по-друге – зважаючи на те, що цитована фраза Геракліта має продовження, в якому, зокрема, йдеться про те, що, оскільки сонце, річ матеріальна, не може скоїти такої несправедливості, як ухилитись від призначених йому станів, то й людина, як істота розумна, має незмінно підпорядковуватись вічному розуму [3, с. 91 – 92]. З цього випливає не лише пріоритет підпорядкування законам космосу, а й очевидним стає, що божественний закон виступає як парадигма людських законів.

Інша річ, якщо мається на увазі те, на чому акцентував Ж-П. Вернан, який, простежуючи у давніх греків виділення ідеї космічного порядку, справедливо зазначав, що тепер уже цей порядок базувався не на уявленнях щодо могутності бога – верховного правителя, а на понятті космосу, підпорядкованого закону, правилу (*nomos*) [6, с. 13]. Наголосимо, що тут йдеться не про підпорядкування космосу правничим нормам, а про його підлеглисть встановленому для всіх елементів (стихій) закону – *Nomos*.

Разом з тим, не можемо погодитися з К. Поппером, котрий натякає на неспроможність Геракліта розмежовувати юридичні закони чи норми, з одного боку, і природні закони чи правила, з іншого [7, с. 27]. На наш погляд, поєднання в Гераклітовому мисленні природи та законодавчого права, закону буття космосу і правового закону ще не означає, що цей філософ не здатен був розрізняти правові закони та природні закономірності. Інша річ, що виявити демаркаційну лінію між соціумом та природою у Геракліта настільки ж проблематично, як і провести чітку межу між тогочасним світським правом та сакральним.

Вказаний акцент має для нас принципове значення, оскільки переміщує згадуваний фрагмент Геракліта з метафоричної сфери у площину філософсько-правничих конструкцій, а відтак відкриває перспективу для його більш глибокого осмислення.

На нашу думку, у зазначених параметрах навряд чи доцільно обмежуватися трактуванням, в якому йдеться про порушення межі лише як таке, що ні для кого не минає безкарно. Якщо зважити на те, що аналогічним до застосованого у фрагменті метафоричного прийому (з якого, властиво, автоматично випливає щойно згадуване тлумачення) нерідко послуговувалися поети та філософи як до Геракліта, так і опісля, то закономірним виявиться припущення, що у Геракліта, як філософа, котрий відзначався неординарністю, а відтак і нехиттю до літературних штамів, прозора метафоричність, котра, здавалась би, прочитується без жодних зусиль, насправді приховує в собі набагато глибший підтекст. Маючи на меті заглибитися саме у цей прошарок, насамперед звернемося до світоглядного змісту, що вкладався у поняття «межа» в контексті античної космології.

Передусім зауважимо, що характерною рисою античного світовідчуття було уявлення про космос як замкнений, обмежений видимим небесним склепінням світ [8, с. 40]. При формуванні в античному світовідчутті образу замкненого космічного простору межа макрокосму закономірно набувала значення такої, що відділяє космос (упорядкованість) від хаосу, який, виступаючи в ролі своерідної периферії космосу, тієї просторової сфери, що його оточує, ототожнювався з безоднею, проваллям, безладом. Відповідно, у світоглядному просторі ця межа вже фігурувала як така, що її порушення призводить не лише до потрапляння на територію хаосу, а й до зрушення самої суті межі як знаку, а відтак й до відродження хаосу, про що вже йшлося вище.

Якщо взяти до уваги, що в античній свідомості макрокосм перебував у спільній площині з соціокосмом, то (світоглядно) переступ межі як космологічного знаку означав хаотизацію як космосу, так і суспільства, тобто фігурував як чинник не лише акосмії, а й аномії як соціальної модифікації хаосу. Звідси випливає, що переступ межі, про який йдеться у фрагменті, фігуруючи як космонебезпечна дія, містив у собі й підтекст суспільної небезпечності.

У Геракліта вказана значимість підсилюється асоціацією з міфологічним сюжетом про Фаетона, в якому йдеться про жахливі для людей наслідки через порушення Сонцем закладених для його шляху меж. Зважаючи на те, що у фрагменті Геракліта йдеться про злочин (що є очевидним хоча б уже з того, що в покаранні мали бути задіяні Еринії), то помітним стає наявність світоглядного вектору, котрий скеровує до трактування злочину як такого, що співвідноситься з космо-, а відтак і соціонебезпечністю. Водночас стає зрозумілим, що покарання за переступ окресленої межі закладене у законах космосу.

Тема злочину і покарання отримала розвиток у філософії Піфагора та піфагорійців. Піфагор розглядав злочин та покарання в контексті полярності законного й незаконного як виразу загальнокосмічної протилежності

граничного й безмежного, де границя задає норму, межу людській поведінці, в тому числі зобов'язує підкорятися законам. Піфагорійці розглядали поняття злочин та покарання на фоні протиріччя між всезагальною основою світу (його гармонією) і особистим буттям людей (які належать «безладному світу речей, що народжуються»). Йдеться про виформування вектора до трактування злочинної дії як порушення міри на тлі осмислення закону як такого, що задає межу людській поведінці. У цьому контексті заакцентуємо на міркуваннях піфагорійців щодо здатності людини до здійснення вибору. Зокрема, зішлемось на піфагорійський знак Υ , як такий, що вказує на те, що людина, перебуваючи в певній точці, має можливість вибору того чи іншого шляху [9, с. 40]. Відтак, йдеться про виформування вектора до осмислення злочину як волевиявлення людини.

Що стосується поняття покарання, то, вважаючи, що в основі всіх речей і явищ лежить число, природа і сила якого діє повсюдно у всіх людських справах і відносинах, при трактуванні міри покарання піфагорійці відштовхувались від співвіднесення числа з незмінним буттям (у протилежність змінним властивостям предметів) та уявлень, згідно з якими гармонія у правовій сфері засновується на співмірності злочину та покарання на основі кількісного пропорційного відношення, що дорівнює «числу, помноженому саме на себе» (1182 а 10) [10, с. 282].

Піфагорійці вважали число 10 сутністю всього космосу, оскільки останній трактувався як такий, що складається з десяти тіл: з неба нерухомих зірок, п'яти планет, сонця, місяця, землі і протиземелля. До числа 10 входять $1+2+3+4$. Останнє число – 4 фігурує як найдосконаліше з-поміж усіх тих чисел, що складають повноту і гармонію числа 10. Відтак, аналогічно до космосу, який має числом своїм 4, справедливість, як вища досконалість, трактувалась як така, що містить у собі те ж саме досконале число, яке включає: 1) стан злочинця до скоєння злочину; 2) стан душі зганьбленого; 3) дух судді; 4) страждання злочинця. Якщо число 4 висловлює досконалість космосу і сутність справедливості, то звідси випливає, що справедливість є достатній і могутній агент для створення морального космосу, держави [3, с. 97]. Відтак, очевидним стає, що силові лінії семіотики Піфагора та піфагорійців скеровані у площину потрактування злочину як переступу, що є результатом волевиявлення людини, а покарання – як відплати в параметрах досконалого числа, що виступає як сутність і світового, і державного космосу.

На наступному етапі, у класичній античній філософії, проблематика злочину та покарання займала важливе місце у філософуванні Сократа. Однак, ми не зупинятимемося на цій темі, оскільки розкрили її в одній зі своїх праць, в якій, опираючись на першоджерела, довели, що за природним правом Сократ визнає як прижиттєве покарання злочинця богами, так і його посмертне

покарання, об'єктивоване у муках душі в потойбіччі. Поняття «злочин» окреслюється у Сократа як порушення міри, співвіднесення злочину та покарання виводиться з принципу співмірності. Злочин розглядається як порушення справедливості, а покарання – як регенерація останньої. Покарання (в суб'єктивному значенні) виконує катартичну функцію, в об'єктивному – слугує засобом запобігання подальшим злочинам. Покарання фігурує як невідворотне остільки, оскільки осмислюється в контексті поняття врівноважувальної справедливості [11].

Що стосується філософії Платона, то «покарання» філософ зараховує не до минулого (вважаючи, що, якби воно стосувалось минулого, то було б помстою), а до майбутнього – трактуючи його, як ліки для зцілення душі від скоєної несправедливості. Що зроблене, того не переробиш, відтак мета покарання зводиться до виправлення злочинця та запобігання іншим злочинам. Загальна ідея про те, що покарання має значення зцілюючої сили, ділиться на три окремі. 1. Покарання зцілює самого злочинця, бо відвертає його надалі від зла. Мета ця може бути досягнута вмовлянням, а якщо цього не досить, то страхом покарання. 2. Покарання зцілює суспільство, бо громадяни, будучи його свідками, відвернуться від злочинів. 3. Покарання очищує державу, бо смертною карою невинуватих злочинців воно звільняє її від шкідливих елементів [3, с. 200].

Продовжуючи цю думку, звернемо увагу на момент, який, здається, залишився поза увагою дослідників. Маємо на увазі розрізнення Платоном таких понять, як покарання й відплата. Адже, тоді як у діалозі «Протагор» йдеться про покарання як відплату з метою виправлення злочинця [12, с. 209], то у праці «Законо» здійснюється чітке розмежування понять покарання і відплата. Покарання осмислюється у параметрах етичної категорії «добра», тоді як відплата, будучи трактована як така, що супроводжує несправедливість, фігурує у спільних з останньою координатах, тобто – в площині зла. Відповідно, відплата тлумачиться як страждання, що супроводжує злочин, залишаючи винуватця нещасним, а покарання виступає як засіб очищення душі злочинця (поза тими випадками, коли останній вважається невинуватим) [13, с. 484, 600].

Отже, тоді як у «Горгії» акцентується на покаранні як об'єктивному «добру», навіть незважаючи на те, що суб'єктивно (злочинцем) воно може розцінюватися як зло [14, с. 300 – 302], в «Законах», хоча і йдеться про покарання, яке «не має на меті завдати зло» [13, с. 600], виокремлюється інша домінанта, де «зло» й «добро» вже фігурують у співвіднесенні з двома різними поняттями – відплатою, як карою, та покаранням.

У політико-правовій міфології Платона, як на те звертав увагу В. Нерсесянц, земне покарання за всілякого роду проступки і злочини

супроводжується правосуддям богів [15, с. 68]. Доповнимо, що у працях Платона йдеться про правосуддя, яке здійснюється не лише на землі, а й у потойбіччі, де душа зазнає покарання, вдсятеро більшого, аніж злочин. Це – «скинення» душі (в разі вчинення найважчих злочинів) на довічні муки в Тартар [14, с. 362], або ж її переміщення на тисячу років у підземну в'язницю, після чого людина отримує наступне життя, в якому вже стає не злочинцем, а жертвою, потерпаючи від такого ж злочину, котрий вчинила у своєму минулому житті [13, с. 618].

Розглядаючи потрактування Платоном «злочину», необхідно заакцентувати на застосовуваному філософом прийомі фундаментальної аналогії між державою та людським індивідом. За Платоном, держава являє собою таке ж суголосне органічне ціле, як і людина. Аналогічно до того, як у людському організмі кожен орган виконує певні, властиві йому функції, так і в державі кожна людина служить цілому, а ціле, відповідно, служить їй [13, с. 653]. З цих міркувань Платона, а також з його роздумів стосовно того, що громадянам належить усвідомлювати, що всі члени держави є братами, які, відповідно, повинні ставитися один до одного як брати, впливає, що нанесення шкоди громадянину, як одному з органів державного організму, стає на перешкоді повноцінному функціонуванню усього державного організму. У цьому розумінні злочин, як такий, що становить небезпеку для громадянина, виступає і як небезпечний для держави, органом, одиницею (або ж носієм властивостей) якої є цей громадянин.

Зазначена думка знаходить своє продовження й у філософуванні Арістотеля, в якого людина також співвідноситься з державою, як частка зі своїм цілим (1253 а 25) [16, с. 17]. За цих обставин, те, що становить небезпеку для громадянина, стає небезпечним й для цілокупного організму держави, яка, виступаючи як «сукупність громадян, самодостатня для звичайного існування» (1275 в 20) [16, с. 68], трактується як така, що її повноцінне функціонування пов'язане персонально з кожним із громадян. У цьому контексті виформовується вектор, що скеровує до осмислення злочину як такого, що є небезпечним для держави.

Необхідно заакцентувати й на розмежуванні Арістотелем таких понять, як «неправосудне» (*to dikaion*) та «неправосудне діло» (*to adikema*). Без сумніву, Арістотель вкладає це питання у формулу переходу можливості у дійсність. Адже «неправосудне» виступає у нього як таке, що існує «до вчинку», себто як зафіксоване в законі потенційне порушення права. Фактично поняття «неправосудного» відрізняється від «неправосудного діла», як абстрактна норма від конкретних дій, котрі підлягають осуду. Аналогічне розрізнення стосується й «несправедливого», як такого, що в принципі вважається

несправедливим, та «несправедливого діла», себто реально здійсненого несправедливого вчинку (1195 a 10) [17, с. 314].

Опираючись на вище наведені міркування Арістотеля, у висновку наголосимо, що в контексті потрактування філософом неправосудного, як протизаконного і несправедливого; державного права, як частково природного і частково узаконеного, й розрізнення «несправедливого» та «несправедливого діла», «неправосудного» і «неправосудного діла», злочин профігурує як такий, що являє собою не мисленневий протиправний акт, а реальне порушення державного права.

Що стосується «покарання», то ми не зосереджуватимемося на Арістотелевому трактуванні «покарання» як засобу, яким закон відвертає людину від зла, оскільки це питання детально досліджене П. Юркевичем [3, с. 235 – 236]. Натомість, розглянемо покарання у співвіднесенні з таким поняттям, як «справедливість». Стагіріт не пристає на думку Піфагора щодо справедливості (*dikaioσύνη*) як числа, помноженого саме на себе (1182 a 10) [17, с. 282]. Він взагалі не поділяє поглядів піфагорійців стосовно того, що розплата з потерпілим (*to antipeponthos*) і є взагалі (*haplos*) правосуддя (1132 b 20) [10, с. 140]. Так, при зверненні до права, пов'язаного з розподілом (*en dianomais*), Арістотель, осмислюючи неправосудне як несправедливе, стверджує, що, оскільки між крайнощами несправедливого існує певна середина, яка являє собою справедливу рівність (*to ison*), то правосудне має бути серединою. Оскільки справедлива рівність передбачає не менше двох частин і двох сторін, то і правосуддя має бути серединою і справедливою рівністю стосовно чогось і для когось («як справедлива рівність – це [рівність] двох [частин], нарешті, як право – це [право] для певних осіб») (1131 a 15) [10, с. 136 – 137]. Таким чином, право передбачає не менше чотирьох членів, оскільки «і тих, для кого [існує право, не менше] двох і те, до чого [воно застосовується], – дві речі. При цьому для осіб і для речей матиме місце однакове зрівнювання (*isotes*), оскільки однаковим є відношення однієї пари [тобто речей], до іншої [тобто осіб]» (1131 a 20) [10, с. 137].

Висновки. Отже, на основі вище викладеного можемо говорити про виокремлення в античній філософії векторів до потрактування злочину, як небезпечного для держави протиправного вчинку, який є актом волевиявлення особи, а покарання як засобу попередження злочинів та відплати (у Арістотеля - за принципом розподіляючого права). Саме вказані елементи й можна розцінювати як такі, що, поряд з іншими філософськими ресурсами, можуть бути використані при виявленні змістового наповнення категорій злочин та покарання, а відтак і здійсненні міждисциплінарної кореляції цих категорій, як таких, що здатні функціонувати у полінауковому просторі.

Література

- 1.. Мельничук Н. Ю. Проблема злочину та покарання в контексті вчення Анаксимандра // Вісник Прикарпатського університету. – 2008. - Вип XI. – С. 80 – 86. 2. Фрагменты Гераклита ; [пер. с древнегреч. М. А. Дынника] // Материалисты древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура ; под ред. М. А. Дынника. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 39 – 52. 3. Юркевич П. Історія філософії права (давньої) / Памфіл Юркевич // Памфіл Юркевич. З рукописної спадщини ; упоряд. М. Ткачук. – К.: Видавничий дім «КМ «Akademia»; Універ. вид-во «Пульсари», 1999. – С.32 – 279. 4. Мотрошилова Н. В. Рождение и развитие философских идей: историко-философские очерки и портреты / Н. В. Мотрошилова. – М.: Политиздат, 1991. – 464 с. 5. Бакина В. И. Взаимоотношения макрокосмоса и макрокосмоса в ранней древнегреческой философии / В. И Бакина // Вестник Московского университета. – 2000. – (Электронный ресурс). / Серия 7. Философия. - №5. – Режим доступа до журн.: http://www.philos.msu.ru/vestnik/philos/art/2000/bakina_cosmos.htm. 6. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли / Ж.-П. Вернан ; [пер. с франц.].– М.: Прогресс, 1988. – 224 с. 7. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер // У полоні Платонових чарів : т. 1 ; / К. Поппер ; [пер. з англ. О. Коваленка]. – К.: Основи, 1994. – 444 с. 8. Рожанский И. Д. Развитие естествознания в эпоху античности. Ранняя греческая наука «о природе» / И. Д. Рожанский ; под ред. С. Р. Микулинского. – М.: Наука, 1979. – 286 с. 9. Legowicz Jan. Zarys Historii filozofii. Elementy doksografii. - Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1967. – 634 s. 10. Аристотель. Никомахова етика / Аристотель ; [пер. Н. В. Брагинская, В. В. Бибихин] // Аристотель. Этика. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. – С. 5 – 279. 11. . Мельничук Н. Ю. Поняття «злочин» та «покарання» у філософії Сократа // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична.– 2007. – Вип. 3. – С.397– 403. 12. Платон. Протагор // Платон [сочинения : в 3 т.] / Платон. - М., Мысль, 1968. – Т. 1. - С. 189 – 253. 13. Платон. Законы // Платон. Государство. Законы. Политик / Платон. - М.: Мысль, 1998 – С. 385 – 716.14. Платон. Горгий // Платон : [сочинения : в 3 т.] / Платон. - М.: Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 257 – 365. 15. Нерсесянц В. С. Платон / В. С. Нерсесянц. – М.: Юрид. лит-ра, 1984. – 104 с. 16. Аристотель. Політика / Аристотель ; [пер. з давньогрец. О. Кислюк]. – К.: Основи, 2003. – 239 с.17. Аристотель. Большая этика / Аристотель ; [пер. Н. В. Брагинская, В. В. Бибихин] // Аристотель. Этика. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. – С. 281 – 360.